

<https://doi.org/10.70728/b.series.fil.v08.i08.003>

ODILJON BOZOROV TADQIQOTLARIDA SO'Z TURKUMLARIDA DARAJALANISH MASALASI

Tursunova Odinaxon O'ktamjon qizi,

Qo'qon davlat universiteti magistri

odinaxonrasulova2@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada Odiljon Bozorovning o'zbek tilida darajalanish (graduonimiya) hodisasini so'z turkumlari va grammatik kategoriyalar doirasida tadqiq etishga oid qarashlari tahlil qilinadi. Olimning mustaqil, yordamchi va oraliq so'z turkumlari hamda ularga xos grammatik kategoriyalarni darajalanish tamoyili asosida tasniflashga doir yondashuvi yoritiladi. Tadqiqot natijasida Bozorovning morfologik graduonimiya nazariyasi grammatik hodisalarni bosqichma-bosqich, tadrijiy munosabatlar asosida izohlash imkonini berishi va o'zbek tilshunosligidagi ayrim tasnifiy muammolarni qayta ko'rib chiqishga xizmat qilishi asoslanadi.

Kalit so'zlar: graduonimiya(darajalanish), "O'zbek tilida darajalanish", so'z turkumlari, grammatik kategoriya, daraja kategoriyasi, "qiyoslash" termini, oddiy daraja, ozaytirma daraja, orttirma daraja, me'yoriy belgi.

Аннотация: В данной статье анализируются взгляды Одилжона Бозорова на исследование явления градуонимии (градации) в узбекском языке в рамках частей речи и грамматических категорий. Освещается подход учёного к классификации самостоятельных, служебных и промежуточных частей речи, а также присущих им грамматических категорий на основе принципа градации. В результате исследования обосновывается, что морфологическая теория градуонимии Бозорова позволяет объяснять грамматические явления на основе поэтапных, постепенных отношений и служит пересмотру некоторых классификационных проблем узбекского языкознания.

Ключевые слова: градуонимия (градация), «Градация в узбекском языке», части речи, грамматическая категория, категория степени, термин «сравнение», обычная степень, уменьшительная степень, превосходная степень, нормативный признак.

Annotation: This article analyzes Odiljon Bozorov's views on the study of the phenomenon of graduonymy (gradation) in the Uzbek language within the framework of parts of speech and grammatical categories. It highlights the scholar's approach to classifying independent, auxiliary, and intermediate parts of speech, along with their inherent grammatical categories, based on the principle of gradation. The study substantiates that Bozorov's morphological theory of graduonymy makes it possible to explain grammatical

phenomena on the basis of gradual, step-by-step relations, and serves to reconsider certain classification problems in Uzbek linguistics.

Keywords: graduonymy (gradation), "Gradation in the Uzbek Language," parts of speech, grammatical category, category of degree, the term "comparison," positive degree, diminutive degree, superlative degree, normative feature.

KIRISH. O‘zbek tilshunosligida til birliklarining ma’no va shakl jihatdan darajalanishi masalasi XX asrning 60-yillaridan boshlab izchil o‘rganila boshlangan. Dastlab graduonimiya, asosan, leksik-semantik munosabatlar doirasida tadqiq etilgan bo‘lsa, keyinchalik uning tilning boshqa sathlarida ham namoyon bo‘lish imkoniyatlari yuzasidan ilmiy qarashlar shakllandi. Biroq darajalanish hodisasining so‘z turkumlari va grammatik kategoriyalar bilan bog‘liq jihatlarini yaxlit nazariy tizim sifatida tadqiq etish masalasi alohida ilmiy yondashuvni talab qiladi.

Bu borada Odiljon Bozorovning “O‘zbek tilida darajalanish” tadqiqoti ilmiy ahamiyatga ega. Olim graduonimiyani faqat so‘zlararo semantik munosabat sifatida emas, balki fonetika va fonologiya, morfologiya, sintaksis hamda stilistika kabi til sathlarida namoyon bo‘luvchi umumiy munosabat turi sifatida talqin qiladi. Ayniqsa, so‘z turkumlari va ularning grammatik kategoriyalarini darajalanish tamoyili asosida ko‘rib chiqishi o‘zbek morfologiyasidagi an’anaviy tasniflarni qayta baholash imkonini beradi. Mazkur maqolada Bozorovning so‘z turkumlari va grammatik kategoriyalardagi graduonimiya haqidagi qarashlari, ularning nazariy asoslari hamda sifat darajalari tasnifiga oid ilmiy yondashuvi tahlil qilinadi. Shuningdek, olimning an’anaviy tasniflarda mavjud bo‘lgan formal va mantiqiy nomuvofiqliklarni aniqlashga qaratilgan tanqidiy qarashlari yoritiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Tadqiqotlarga nazar tashlaydigan bo‘lsak, *daraja* terminining, asosan, sifat darajalariga nisbatan qo‘llangani, sifat so‘z turkumining kategorial belgisi hisoblanganini ko‘rishimiz mumkin. Bu borada bir qancha olimlar o‘z qarashlarini ifoda etganlar. Jumladan, o‘zbek tilshunosligida R.Qo‘ng‘urov, M.Sodiqova, Sh. Abdurahmonov, M.Asqarova, B.Mengliyev, I. Rasulov, X. Doniyorov, S.G‘iyosov, A.Mamajonov, U.Tursunov, U.Muxtorov, Sh.Rahmatullayev, M.Narziyeva, M.Fayzillayev, G‘.Zikrillayev, E.Qilichev, S.Rahimov, B.Umurqulov, A.Rafiyev, H.Jamolxonov, Z.Xolmanova, L.Elmurodova, N.Shirnova kabi bir qancha tilshunoslar darajalanish hodisasining turli aspektlarda tahlilini amalga oshirishgan va mazkur hodisaning turli jihatlarini o‘rganishgan. Ushbu tadqiqotlarda darajalanish nazariyasi, asosan, tilning leksik sathi va uning ichki imkoniyatlari doirasida ko‘rib chiqilgan.

Graduonimiya nazariyasini kengroq lingvistik hodisa sifatida talqin qilishda Odiljon Bozorovning tadqiqotlari alohida o‘rin tutadi. Olim jahon va rus tilshunosligida graduonimiya masalasiga bag‘ishlangan tadqiqotlarni umumlashtirib, darajalanishning til tizimiga xos universal munosabatlardan biri ekanligini asoslashga harakat qilgan. Uning 1995-yilda nashr etilgan “O‘zbek tilida darajalanish” monografiyasida graduonimiya

fonetika va fonologiyadan tortib morfologiya, sintaksis va stilistikagacha bo‘lgan sathlarda izchil tahlil qilinadi.

Olimning konsepsiyasida morfologik graduonimiya alohida ahamiyatga ega. Chunki olim so‘z turkumlarini faqat qat’iy chegaralangan grammatik guruhlar sifatida emas, balki ayrim semantik va funksional xususiyatlarning bosqichma-bosqich kuchayishi yoki susayishi asosida o‘zaro bog‘langan tizim sifatida ko‘rib chiqadi. Shu jihatdan uning qarashlari an’anaviy morfologik tasnifga nisbatan yangicha yondashuvni yuzaga keltiradi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR. O. Bozorovning morfologik graduonimiya haqidagi qarashlari uning til hodisalarini dialektik asosda tadqiq etish tamoyili bilan chambarchas bog‘liq. Olim til tizimida kuzatiladigan munosabatlarni qarama-qarshiliklarning birligi va kurashi, miqdor o‘zgarishlarining sifat o‘zgarishlariga o‘tishi hamda inkorni inkor kabi umumiy falsafiy qonuniyatlar bilan aloqador holda talqin qiladi. Bunda til birliklarining o‘zaro munosabati statik emas, balki muayyan belgi va xususiyatlarning tadrijiy o‘zgarishi sifatida namoyon bo‘ladi.

So‘z turkumlarining graduonimik munosabatini aniqlashda olim ularning semantik, morfologik va sintaktik belgilarini kompleks tarzda hisobga oladi. An’anaviy tasnifda mustaqil, yordamchi va alohida so‘zlarga ajratiladigan turkumlar o‘rtasidagi chegaralar mutlaq emas, balki ayrim belgilarning ustuvorligi va susayishi asosida shakllangan darajaviy munosabatlarni ham aks ettiradi.

Mustaqil so‘z turkumlarida, fe’lni alohida hisobga olgan holda, predmet, belgi, miqdor, holat va ishoraviylik kabi semantik xususiyatlarning nisbiylashib borishi quyidagi graduonimik qator orqali ifodalanadi:

ot ← sifat ← son ← ravish ← olmosh

Mazkur qatorning mohiyati shundan iboratki, ot predmetni bevosita nomlashga xizmat qiluvchi asosiy semantik markaz sifatida qaralsa, undan keyingi turkumlarda predmetga xos belgining turli darajalarda mavhumlashuvi kuzatiladi. Sifat predmetning belgisini, son miqdoriy belgisini, ravish harakatning makon-zamon va holat bilan bog‘liq belgilarini ifodalaydi. Olmoshlarda esa bevosita nomlash xususiyati yanada susayib, ishoraviylik va o‘rinbosarlik ustuvorlik kasb etadi.

Yordamchi so‘zlar doirasida esa lug‘aviy semantikaning susayishi va grammatik munosabatni ifodalash darajasining kuchayishi asosida: **yuklama → ko‘makchi → bog‘lovchi** graduonimik qatori ajratiladi. Bu yerda yuklamalarda ma’noviy ottenkani ifodalash imkoniyati nisbatan kuchli bo‘lsa, ko‘makchilarda sintaktik munosabatni ifodalash, bog‘lovchilarda esa birliklar o‘rtasidagi grammatik bog‘lanishni yuzaga chiqarish funksiyasi ustunlashadi.[1, 77]

Oraliq so‘z turkumlari uchun esa modal birliklardan undov va taqlid so‘zlarga tomon semantik mustaqillikning ortib borishi bilan tavsiflanadigan munosabat kuzatiladi: **modal → undov → modal//undov → taqlid**. Shunday qilib, Bozorov so‘z turkumlari o‘rtasidagi farqlarni faqat tasnifiy belgilar asosida emas, balki ularning semantik va funksional xususiyatlari qay darajada ustuvor ekanligi nuqtayi nazaridan ham baholaydi. Olimning yana

bir muhim xulosasi mustaqil soʻz turkumlarining morfologik maʼno turlari va ularga xos grammatik shakllar miqdori asosida darajalanishi bilan bogʻliq. Unga koʻra, bunday graduonimik qator: **feʼl** ← **ot** ← **sifat** ← **son** ← **ravish** koʻrinishida ifodalanadi. Ushbu qator turkumlarga xos grammatik shakllarning miqdoriy koʻlami bilan izohlanadi. Feʼl zamon, mayl, shaxs-son, nisbat, inkor, sifat va funksional shakllar kabi koʻplab grammatik maʼnolarni ifodalash imkoniyatiga ega. Otda son, egalik, kelishik va funksional shakllar; sifatda daraja va intensiv shakllar; sonda miqdor va tartib maʼnolari bilan bogʻliq shakllar mavjud. Ravishda esa grammatik shakllanish imkoniyatlari nisbatan cheklangan. Demak, mazkur qator grammatik kategoriyalarning turkumlar boʻyicha tarqalishi va shakliyl imkoniyatlarning bosqichma-bosqich kamayishini aks ettiradi.

Bozorov grammatik kategoriyalarning oʻzini ham graduonimik munosabat asosida tahlil qiladi. Bunda ikki mezon ajratiladi. Birinchisi — kategoriyaning nechta aʼzodan tashkil topishi; ikkinchisi — muayyan grammatik kategoriyaning nechta soʻz turkumiga xosligi. Aʼzolar soniga koʻra ikki aʼzoli son shakllari, uch aʼzoli sifat darajalari, toʻrt aʼzoli feʼlning funksional shakllari, besh aʼzoli nisbat shakllari va olti aʼzoli kelishik tizimi kabi qatorlar farqlanadi. Kategoriyalarning qamrov doirasiga koʻra esa faqat bitta soʻz turkumiga xos kategoriyalar bilan bir necha turkumda namoyon boʻladigan kategoriyalar oʻrtasidagi farqlar belgilanadi. Masalan, kelishik kategoriyasi ot bilan, zamon va shaxs-son kategoriyalari esa feʼl bilan bevosita bogʻliq boʻlsa, ayrim grammatik maʼnolar bir nechta turkum doirasida namoyon boʻlishi mumkin.

Tilshunos Odiljon Bozorov nazariyasida sifat darajalari masalasi alohida oʻrin egallaydi. Buning sababi shundaki, sifat darajalanish hodisasi bilan bevosita bogʻlangan grammatik turkum hisoblanadi. Oʻzbek tilshunosligida sifat darajalari uzoq vaqt davomida turlicha tasniflangan. Z. M. Maʼrufov va A. Gʻulomov tadqiqotlarida anʼanaviy **oddiy** – **qiyosiy** – **orttirma** tasnifi kuzatilsa, keyingi grammatik manbalarda **orttirma** – **ozaytirma** – **qiyosiy**, **oddiy** – **orttirma** – **ozaytirma** yoki **ozaytirma** – **orttirma** kabi variantlar ham uchraydi.[1, 83]

O. Bozorov ana shu tasniflarni mantiqiy va lingvistik jihatdan qayta koʻrib chiqadi. Uning fikricha, “oddiy daraja” atamasi darajalanishning mazmunini toʻliq ifodalamaydi. “Oddiy” tushunchasi, avvalo, murakkablikka qarama-qarshi boʻlgan belgi sifatida anglashiladi. Holbuki, daraja kategoriyasida gap belgining tuzilishining oddiy yoki murakkabligida emas, balki uning miqdoriy kuchi va namoyon boʻlish darajasidadir. Shu sababli olim ushbu shaklni “**meʼyoriy daraja**” deb nomlashni maʼqul koʻradi.[1, 84]

Xuddi shuningdek, “qiyosiy daraja” atamasining ham darajalar qatoridagi mustaqil bir aʼzo sifatida qoʻllanishini mantiqan asosli deb hisoblamaydi. Chunki qiyoslash muayyan darajaning oʻziga xos belgisi emas, balki darajani aniqlashga xizmat qiluvchi usuldir. Biror belgining kuchli yoki kuchsizligini aniqlash uchun uni boshqa belgi bilan qiyoslash mumkin, biroq qiyoslashning oʻzi alohida darajani anglatmaydi. Shu asosda olim sifat darajalarini quyidagi tizimda ifodalaydi: **Ozaytirma** → **meʼyoriy** ← **orttirma**. Mazkur modelda meʼyoriy daraja belgi miqdorining asosiy, neytral nuqtasini bildiradi; ozaytirma daraja undan

past miqdorni, orttirma daraja esa yuqori miqdorni ifodalaydi. Bunday tasnif darajalar o‘rtasidagi munosabatni simmetrik va mantiqan izchil tarzda ko‘rsatishga imkon beradi.

Bozorovning yondashuvida yana bir muhim masala — intensiv shakllarning daraja kategoriyasiga munosabatidir. An’anaviy tasniflarda intensivlik shakllari ayrim hollarda daraja kategoriyasidan tashqarida, ayrim tadqiqotlarda esa uning tarkibida izohlangan. Olim bunday nomuvofiqlikni tanqid qilib, morfologik daraja kategoriyasi bilan leksik, fonetik va sintaktik vositalar orqali yuzaga keladigan darajalanish hodisalarini o‘zaro farqlash zarurligini ta’kidlaydi. Ayniqsa, **-roq** shaklining semantik xususiyati yuzasidan mavjud turlicha qarashlar daraja kategoriyasining nazariy chegaralarini yanada aniq belgilashni talab etadi.

Shunday qilib, O.Bozorovning sifat darajalariga oid qarashlari faqat terminologik o‘zgartirishdan iborat emas. U daraja kategoriyasining ichki mantiqiy tuzilishini qayta ko‘rib chiqib, uning markazida me’yoriy holat turishini, ozaytirma va orttirma shakllar esa shu me’yoriy nuqtaga nisbatan quyi va yuqori darajalarni ifodalashini asoslaydi. Natijada sifat darajalari tizimi miqdoriy o‘zgarishning yo‘nalishini aniq aks ettiruvchi graduonimik model sifatida namoyon bo‘ladi.

Professor O.Bozorovning morfologik graduonimiya konsepsiyasi o‘zbek tilidagi so‘z turkumlari va grammatik kategoriyalarni o‘rganishda ikki muhim metodologik natijani yuzaga keltiradi. Birinchidan, til birliklari o‘rtasidagi munosabatni qat’iy va o‘zgarmas chegaralar asosida emas, balki belgilar darajasining o‘zgarishi nuqtayi nazaridan ko‘rib chiqish imkonini beradi. Ikkinchidan, grammatik shakl va ma’noning o‘zaro munosabatini faqat formal ko‘rsatkichlar bilan cheklamasdan, ularning semantik-funksional xususiyatlari bilan birgalikda tahlil qilishga yo‘l ochadi. Olimning an’anaviy tasniflarga bildirgan tanqidiy munosabati ham aynan shu metodologik asosga tayanadi. Uningcha, grammatik tasnifda shakliy belgi bilan mazmuniy belgi o‘rtasidagi nomuvofiqlik mavjud bo‘lsa, tasnif sun’iy xarakter kasb etishi mumkin. Shu sababli morfologik kategoriyalarni belgilashda formal ko‘rsatkichlar bilan bir qatorda ularning mantiqiy-semantik munosabatini ham hisobga olish zarur.

XULOSA

Odiljon Bozorovning morfologik graduonimiya haqidagi nazariy qarashlari o‘zbek tilshunosligida darajalanish hodisasining imkoniyatlarini kengaytirib, uni sifat darajalari doirasidan chiqarib, so‘z turkumlari va grammatik kategoriyalar tizimida namoyon bo‘luvchi umumiy munosabat sifatida talqin qilish imkonini berdi. Olimning tadqiqotlarida ot, sifat, son, ravish, olmosh, fe‘l, yordamchi va oraliq so‘z turkumlari o‘rtasidagi semantik-funksional munosabatlar muayyan graduonimik qatorlar asosida izohlangan.

Olimning sifat darajalariga oid konsepsiyasi esa an’anaviy “oddiy – qiyosiy – orttirma” modelini qayta ko‘rib chiqib, “ozaytirma – me’yoriy – orttirma” tizimini taklif etishi bilan ahamiyatlidir. Bunda “me’yoriy” shakl darajalanishning neytral nuqtasi sifatida belgilanadi, “qiyoslash” esa alohida daraja emas, balki darajaviy munosabatni aniqlash vositasi sifatida talqin qilinadi.

Umuman, Odiljon Bozorov nazariyasi morfologik birliklarni semantik, morfologik va sintaktik xususiyatlarning o‘zaro aloqadorligi asosida tadqiq etishga xizmat qiladi. Mazkur yondashuv an’anaviy grammatik tasniflarning ayrim formal va mantiqiy nomuvofiqliklarini qayta baholash, grammatik kategoriyalar mohiyatini tabiiyroq izohlash hamda o‘zbek tilidagi darajalanish hodisasining tizimli tabiatini ochib berish uchun muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Бозоров О. *Ўзбек тилида даражаланиш*. – Тошкент: Фан, 1995. – 152 б.
2. Бозоров О. *Тилшуносликнинг фалсафий методологияси*. – Тошкент: Фан, 2021. – 115 б.
3. Бозоров О. Диалектик тил оппозицияси хусусида // *Танланган асарлар. 2-жилд*. – Тошкент, 2023. – Б. 170–173.
4. Бозоров О. Ўзбек тилида тасниф муаммолари // *Танланган асарлар. 2-жилд*. – Тошкент, 2023. – Б. 178–183.
5. Бозоров О. Ёрдамчи сўзлар таснифида кўмакчиларга ўрин борми? // *Танланган асарлар. 2-жилд*. – Тошкент, 2023. – Б. 207–210.
6. Собиров М. Профессор Одилжон Бозоров ва замонавий Қўқон тилшунослик мактаби // *Ибратли умр солномасидан зарлавҳалар: мақолалар тўплами*. – Қўқон, 2023. – Б. 79.